

ОБРАЗ М. ДРАГОМАНОВА ЯК ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Багатогранна творчість відомого українського історика та громадського діяча XIX ст. М.П. Драгоманова завжди викликала сталий інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців. Талановитий історик, фольклорист, мовознавець, він, тим не менш, відомий передусім як політичний публіцист. Тому, посилення дослідницької уваги до його особи та творчого спадку в українській історичній науці часто зумовлювалася новим кроком державотворчих процесів в Україні. Сучасний етап розвитку драгомановознавства не став винятком. Дискусії щодо політичного майбутнього Української держави розгорнулися відразу після проголошення державної незалежності України. Вони безпосередньо пов'язані також з роздумами щодо майбутнього державного устрою СРСР в кін. 1980-х рр. Необхідність державно-правових змін назріла в СРСР доволі давно і обґрунтовувалася фактичною невідповідністю реального державного устрою проголошеному конституціями СРСР 1924 р., 1936 р., 1977 р. До того ж залишалося невирішеним національне питання. Це знаходило своє вираження у численних національних виступах, які посилювалися у 1980-х рр.

Одночасно, розпад СРСР залишив українських політиків сам на сам зі складною проблемою обрання векторів, від вирішення якої залежить майбутнє молодій державі. Отримавши мирним шляхом новий шанс побудувати незалежну державу, теоретики та практики вітчизняної політики активно звертаються до теоретичних здобутків вітчизняної політології. М. Драгоманов завжди займав чільне місце в середовищі українських політологів-теоретиків. Уже зазначалося, що розгляд будь-яких

драгомановознавчих проблем досить часто зводився до реконструкції його політологічної концепції та намагань на її основі висвітлити його наукові досягнення, а іноді й особисті якості.

Як публіцист, чії політичні твори були присвячені висвітленню програми політичного майбутнього України, М. Драгоманов іноді стає натхненником сучасних політиків¹. Тому фактично немає робіт в сучасній вітчизняній політології, яка хоча б мимохідь не торкалася т. зв. політичної філософії М. Драгоманова. Втім сучасні драгомановознавці намагаються відійти від популяризаторської практики попередніх періодів розвитку драгомановознавства та поставити розгляд політичної концепції вченого на міцний науковий ґрунт.

Відбувається певний розрив з традицією М. Павлика, яка полягала насамперед у популяризації політичних ідей М. Драгоманова. Висвітлення та аналіз дій історика з навершення українців до кращих здобутків європейської політики, науки та культури здійснюється на основі, передусім, його автобіографічних творів. Наступним важливим елементом формування образу М. Драгоманова як громадського діяча стає теоретизація його ідей. Вона полягає у виясненні ідейних витоків, базисних принципів політичної концепції М. Драгоманова, роз'ясненні її неоднозначних елементів. У цьому сучасні драгомановознавці продовжують роботу Б. Кістяківського, який ще на поч. ХХ ст. намагався викласти цілісну політичну теорію М. Драгоманова.

Реалізація цього завдання спричинила розпад образу М. Драгоманова як громадського діяча на кілька окремих образів. Результат їх поєднання в цілому повертає йому цілісність, але не долає, на жаль, деякої однобічності. Основоположними позиціями побудови образу М. Драгоманова як громадського діяча можна вважати такі:

– М. Драгоманов став розробником оригінальної політичної теорії на основі принципів федералізму, європоцентризму, децентралізму, панславізму, лібералізму, формування й розвитку національної самосвідомості та самоідентифікації, а також своєрідної політичної етики з проповідуванням абсолютної моральної чистоти для всіх, хто працює в галузі політики (зокрема інтелігенції, що має духовний обов'язок працювати для народу)

(А. Круглашов, В. Дьяков, І. Качур, В. Коновальчук, О. Скакун, Т. Андрусяк, Н. Здорікова, С. Єкельчик, І. Глизь, П. Сохань, Н. Шаломеєва, О. Проценко, І. Коляда, Т. Бутченко, К. Двірна, О. Куриленко, Г. Корольов)²;

– учений здійснював розробку концепції державно-правового устрою, базисом якої слугував конституційний устрій тогочасних європейських країн (Л. Комзюк, Р. Метельський, О. Скакун, Н. Прозорова, О. Ситник, В. Копейчиков)³;

– ідейний натхненник, організатор та учасник українського національного руху, виразник своєрідної національної української ідеї (А. Круглашов, А. Катренко, О. Болдирев, В. Довгич, В. Сарбей)⁴;

– засновник і теоретик українського правозахисного руху. Один із перших у вітчизняній правовій теорії обґрунтував невід’ємні права людини та необхідність для розвитку суспільства їх неухильного захисту. Лібералізація та демократизація суспільства повинна йти від соціалістичного до соціального (А. Круглашов, Т. Андрусяк, І. Дробот, К. Двірна, К. Сигов, Т. Хребтова)⁵;

– фундатор української соціології, один із розробників цікавої концепції сутності та розвитку суспільства (А. Круглашов, Н. Новакова)⁶;

– борець з концепцією «месіанської ролі» Росії в Європі, політики експансіонізму в будь-якому вигляді (А. Круглашов, С. Троян, К. Сигов)⁷.

Підкріплюючи визначення М. Драгоманова як одного з основоположників української політичної теорії дослідники прослідковують наступність політичних ідей ученого в концепціях найбільших політичних теоретиків і політиків-практиків України поч. ХХ ст. – М. Міхновського, М. Грушевського, В. Липинського, С. Єфремова. Вплив цей визначався як цілком очевидний та позитивний⁸. Зокрема, незважаючи на різницю ідеологічних настанов М. Драгоманова та В. Липинського, можна виявити спільність їх політологічних концепцій. Особливо схожими є положення про права людини та громадянина, автономію місцевого самоврядування⁹. Подібна ситуація, на думку дослідників, складається і з впливом теорії М. Драго-

манова на М. Міхновського. Суттєві розбіжності їх поглядів є поверховими. Спільних, майже ідентичних положень у державницьких проєктах родоначальників ліберального та націоналістичного напрямів української політології набагато більше. Насамперед це ідеї української соборності, космополітизму, федеративного устрою української держави і т.ін.¹⁰

Одним із положень, які засвідчують тяглість і спадковість політичних процесів в Україні, є традиційне для драгомановознавства наголошення на ідейному зв'язку М. Драгоманова з Кирило-Мефодіївським товариством. При цьому вплив концепції братчиків на формування поглядів вченого не обмежувався поняттям федералізму. Тракткування істориком української національної ідеї також бере свій початок у працях кирило-мефодіївців¹¹.

У свою чергу життєвість драгоманівських ідей в наступних історичних та політологічних концепціях розвитку української держави знаходить свій вияв у порівнянні пари М. Драгоманов – М. Грушевський з подібною парою М. Міхновський – Д. Донцов¹². Тривале існування у вітчизняній історіографії традиції пов'язувати імена М. Драгоманова та М. Грушевського, наявний та беззаперечний вплив теорії політичного емігранта на майбутнього керівника Української Народної Республіки показує відомий сучасний грушевськознавець В. Тельвак¹³. Зважаючи на неабияку увагу Д. Донцова до ідейної спадщини М. Драгоманова та посилення на трактування Д. Донцовим її значення в історії української політичної думки, дослідники також формують у драгомановознавстві новий тандем – М. Драгоманов і Д. Донцов. Порівнюючи основоположні засади їх політичних концепцій, В. Лісовий не тільки відзначає різницю в об'єктивних обставинах їх формування та розвитку, але й підкреслює сильну національну заангажованість Д. Донцова. Тому в своїй критиці він не зміг досягнути позитивних для української політології аспектів драгоманівської теорії¹⁴.

Формування образу М. Драгоманова як громадського діяча у вітчизняній історіографії визначається також з'ясуванням розуміння вченим політичного майбутнього України – автономія чи самостійність. Під час попередніх етапів розвитку драгоmano-

вознавства їх співвіднесення вирішувалось, як правило, на користь одного з цих понять. У подальшому це ставало основою або для нищівної критики М. Драгоманова-сепаратиста чи москвофіла, або для цілком схвальної характеристики. Визначення з цим питанням безпосередньо залежало від ідеологічної орієнтації дослідника. Сьогодні драгомановознавці знайшли можливість узгодити цю суперечність поглядів історика. Більшість дослідників вважає, що ці поняття в концепції М. Драгоманова пов'язані нерозривно. Будучи по суті прихильником політичної самостійності України, вчений вважав це далекою перспективою. На момент розробки ним державницької теорії в українських землях не було умов для реалізації подібного політичного надзавдання. Найближчою реальною метою для українців була автономія. За напруженої роботи та політичної волі українства автономія беззаперечно еволюціонує в повну самостійність¹⁵.

У цьому ж контексті розглядається питання розробки та використання М. Драгомановим терміна соборність. Підкреслюючи акцентування вченим на зв'язку цього поняття з історією етнічного розвитку українських земель, історики наголошують на факті теоретичного осмислення ним одного з найважливіших понять українського політичного життя. Проте тільки теоретизацією М. Драгоманов не обмежився, активно популяризуючи його серед широкого загалу українства. Успішності діяльності вченого в цій царині громадської роботи сприяла різноманітність застосованих методів – від збирання й видання етнографічних матеріалів до участі в структуризації українського національного руху¹⁶.

Інший елемент політичного майбутнього України – вирішення національного питання. Неодноразово вчений звертався в своїй політичній публіцистиці до його теоретичних засад і практичного розв'язання. При цьому найбільш важливим вважав розрізнення понять прихильності до нації (близьке до патріотизму) та націоналізму (який є згубним для прогресивного розвитку народу). Утім в українській історіографії аналіз рефлексій історика з цього приводу призводив до доволі неоднозначних трактувань і навішування М. Драгоманову проти-

лежних кліше – націоналіст або москвофіл. Сучасні драгомановознавці однозначно визначають М. Драгоманова як найбільшого українського патріота, що всі свої сили поклав на якнайбільший розвиток української нації та зростання національної самосвідомості українства¹⁷. При цьому, М. Кошуль наголошує на тому, що вчений застерігав українців від вирішення національного питання шляхом на зразок боротьби жителів французького Прованса¹⁸.

Продовжуючи традиції попередніх періодів розвитку драгомановознавства у висвітленні громадської роботи М. Драгоманова, дослідники звертаються до найбільш цікавих і суперечливих аспектів цієї проблеми. Маються на увазі питання ідеологічного підґрунтя взаємовідносин М. Драгоманова з російськими революціонерами; полеміка вченого з тогочасними українськими громадськими діячами стосовно актуальних шляхів розвитку українського суспільства; участь історика в громадсько-політичному житті західноукраїнських земель; робота ним теорії громади, видавнича робота в еміграції (особливо у «Вольному Слові»). Не оминають своєю увагою сучасні вчені питання розуміння ним соціалізму, й зокрема марксизму, та його співпрацю з польськими й російськими соціалістами.

У вирішенні перших двох завдань учений уявляється дослідниками доволі різким у полеміці з ідеологічними противниками. М. Драгоманов не завжди прислухається до контраргументів своїх співрозмовників, але це не означає повного несприйняття ним концепцій опонентів. Підкреслюється головна розбіжність між М. Драгомановим і російськими революціонерами – аксіологічна, особливо в методах революційної боротьби. До того ж питання співпраці з «Вольним Словом» вирішується не з точки зору прихильності до якоїсь партійної ідеології. Основою стає аналіз об'єктивних обставин видання часопису та сутності видавничої діяльності М. Драгоманова. Проблему намагаються вирішити комплексно: напівміфічна історія співпраці історика з царськими провокаторами; джерела фінансування видання; концепція часопису¹⁹. Аналіз драгомановознавцями інших проблем здійснюється в традиційному руслі. Підкреслюється визначальна роль історика в пробудженні політичної свідомості гали-

чан і прогресивність та універсальність його женеvських видань²⁰. З'ясовуючи останнє питання, Л. Зашкільняк визначає М. Драгоманова як демократичного соціаліста, який неабияк вплинув на формування програмних вимог українських і польських соціалістів у Галичині. Ніколи не полишав дискусій з польськими соціалістами, беручи активну участь у розбудові соціалістичного руху²¹.

Після доволі тривалого віднесення радянськими дослідниками М. Драгоманова до «войовничих атеїстів» сучасні вчені намагаються з нових, більш поміркованих позицій підійти до вирішення питання «М. Драгоманов та релігія». Історики, аналізуючи це питання, виявляють такі компоненти:

- М. Драгоманов не виступав проти віри – навпаки, провадив постійні духовні пошуки, студіюючи Біблію;

- виступи вченого були спрямовані проти церкви як організації, яка не сприяє суспільному прогресу;

- критика М. Драгомановим церкви за її дезорганізуючу роль у суспільстві здійснювалася в процесі розробки ним теорії державного будівництва. Він послідовно виступав за відділення релігії від держави. З-поміж найбільш розповсюджених конфесій конструктивну роль у суспільному розвитку визнавав лише за протестантизмом. Цей напрямок християнства він вважав найбільш духовно близьким українцям. Також саме його вчений пов'язував з досягненням та зміцненням особистих прав і свобод людини. На основі баптистських, євангелістських та інших протестантських церков виробив устав українського протестантського братства;

- пропагував релігійну свободу, критичний погляд на релігійні міфи як основу духовної революції суспільства²².

При цьому потрібно відзначити, що популярність розглянутих наукових тем, окрім суто політологічної теорії М. Драгоманова, в драгомановознавстві порівняно з попередніми періодами дещо знижується.

Продовжуючи традицію зарубіжного українського драгомановознавства, дослідники час від часу піднімають дискусійне питання про значення впливу ідейних настанов М. Драгоманова щодо розбудови української державності на вітчизняних полі-

тиків 1 чв. ХХ ст. та поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. На відміну від зарубіжних українських істориків, сучасні вчені цілком позитивно або нейтрально оцінюють використання положень державницької теорії М. Драгоманова насамперед членами Центральної Ради. Критику М. Драгоманова за невдачу української революції вважають трагедією вченого – з огляду на те, що він розробляв свою концепцію з урахуванням сучасних йому умов²³. Утім поодинокі випадки критики М. Драгоманова нинішніми істориками також пов'язані з революційними подіями 1 чв. ХХ ст., хоча вона не була такою нищівною, як критика діаспорних вчених²⁴.

Значна кількість драгомановознавчих досліджень сьогодні мають не наукову, а популяризаторську мету. Це відзначається на формі та структурі подібних студій. Здебільшого вони орієнтовані не на фахівців, а на пересічних людей, окреслюючи біографію, наукові уподобання й політичні ідеї історика. Вони намагаються подолати проблему незнання суспільством основних віх його життя та діяльності. В цих роботах М. Драгоманов традиційно зображається як значна особистість, видатний українець, вчений з непересічною ерудицією, перший український політолог, розробник оригінальної політичної теорії, стратег, захисник українства в Європі²⁵.

Не пориваючи з попередниками у традиціях і підходах аналізу драгоманівської політичної концепції, сучасні драгомановознавці намагаються не навішувати йому ярлики та відносити до певної політичної партії чи течії. До цього застерігав ще М. Василенко на поч. ХХ ст. Неабияке зацікавлення істориків продовжує викликати необхідність остаточного в'яснення використуваних вченим термінів «автономія», «нація», «держава», «самостійність», «федералізм», «інтернаціоналізм» і т.д. При цьому визначення сутності драгоманівського трактування основоположних понять намагаються провадити як з огляду на тогочасні визначення означених термінів, так і з урахуванням сучасних підходів до їх розуміння. Проте поки що не вдається подолати розбіжності в трактуванні драгоманівської термінології, а отже і в їх історіографічних оцінках.

Теоретичне вивчення політичної концепції М. Драгоманова сучасні історики підкріплюють аналізом традиційних для дра-

гомановознавства праць вченого. Для цього вони повертають їх в науковий обіг внаслідок публікації найбільш актуальних з їх точки зору праць²⁶.

Визначальною ознакою формування образу М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історіографії стало повернення у практичне використання драгомановознавцями усталених вербальних характеристик і кліше. Найбільш розповсюдженими з них є: «апостол правди та науки» (П. Федченко, А. Ткачук, О. Литвин)²⁷, «новий (український) Герцен», «подвижник та пророк» (Р. Іванченко, М. Попович, П. Федченко)²⁸, «фундатор конституційної теорії» (Л. Комзюк, В. Довгич)²⁹.

Проблемою критиків політичної теорії М. Драгоманова сучасні дослідники, як і їх радянські попередники, називають не сутність його концепції, а підхід до цієї критики. Визначальним фактором стають не роботи та практична діяльність вченого в царині розбудови українського політичного руху, а те, що він не зробив або не написав³⁰. Для своїх сучасників, критиків та однодумців М. Драгоманов залишався незрозумілим та самотнім. За життя його не визнавала своїм жодна з тогочасних політичних партій і течій. Ця політична самотність М. Драгоманова підкріплювалася ореолом одіозності, що супроводжував його з самого початку громадської діяльності.

Дослідники наголошують також на зміні акцентів у сприйнятті особи М. Драгоманова саме у зв'язку з його громадською діяльністю. Досить довгий час його найближча учениця – Леся Українка – сприймалась в історіографії суто як його небога. Тривалий період достатньо одностороннього висвітлення життя та спадщини вченого в історичній науці призвів до непрямого визнання того, що учениця перевершила свого вчителя. Тому найчастіше сьогодні М. Драгоманов сприймається пересічним українцем лише як рідний дядько визначної української поетеси³¹.

Політичний вигнанець, мужній борець за політичну самостійність Батьківщини, творець української національної ідеї, М. Драгоманов продовжує оцінюватися в українській історіографії цілком позитивно. З урахуванням сучасних тенденцій державно-правового розвитку України концепція М. Драгома-

нова визнається цілком актуальною в основних своїх положеннях. А отже можливим визнається її часткове використання в процесі подальшої розбудови української державності³². Відсутність критичності у висвітленні суспільно-політичної концепції стає перепорою для подальшого руху в розвитку драгомановознавства.

Необхідність появи нових акцентів в контексті вивчення життя та діяльності М. Драгоманова може задовольнитися залученням у вітчизняні драгомановознавчі роботи розробок сучасних російських вчених. Розглядаючи національне питання в Російській імперії XIX – поч. XX ст. вони зверталися до концепції історика, відносячи його до українофілів. Утім, це питання майбутнього³³.

Так, образ М. Драгоманова як громадського діяча, створений сучасними історіографами, є цілком передбачуваним. Генетично він пов'язаний з традицією Б. Кістяківського, М. Грушевського, які висвітлювали та популяризували основні положення драгоманівської політичної теорії в 1 пол. XX ст., формуючи образ історика в суспільній свідомості та історичній науці.

Таким чином, здобуття Україною державної незалежності підштовхнуло розвиток драгомановознавства. Кількість та якість драгомановознавчих студій дозволяє стверджувати про остаточне утвердження драгомановознавства як окремого напрямку української гуманітаристики. Тематика драгомановознавчих розвідок на перший погляд є достатньо різноманітною, а звільнення від ідеологічних настанов повинні сприяти більш об'єктивному висвітленню особи та значення діяльності історика в історичній науці. Значна увага приділяється популяризації в суспільстві постаті науковця. Напряму, який умовно визнаємо як «державницько-правовий», є найбільш продуктивним в сучасному драгомановознавстві. З більш ніж двох сотень драгомановознавчих робіт фактично половина є результатом наукових дослідів представників цього напрямку.

Образи М. Драгоманова як громадського діяча, створені вітчизняною історіографією, мають вихідним пунктом позитивно-нейтральний образ, закладений на поч. XX ст. Лесею Українкою, Б. Кістяківським та іншими науковцями. Не дивлячись на

нові історичні й історіографічні реалії, використання нових методологічних підходів, розширення дослідницького інструментарію, характеристики історика як громадського діяча є цілком традиційними. Вони залишаються дещо однобічними та статичними, лише наближаючись до цілісності.

Проте, незважаючи на позитивні аспекти розвитку, драгомановознавство не позбавлене певних недоліків. Їх наявність обумовлена не тільки специфікою драгомановознавчих студій, але й об'єктивними умовами існування сучасної історичної науки. Тим не менше, подолання наявних проблем відкриває для драгомановознавства подальші перспективи більш ґрунтовного та повного опрацювання драгомановознавчої проблематики.

---

¹ Журавлев К. «Команда озимого покоління» пропонує... / К. Журавлев // Факти. – 2002. – 22 марта. – С. 23.

² Круглашов А. Дилема української майбутності: федералістський вибір М. Драгоманова / А. Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4. – С. 112–121; Круглашов А.М. Політико-правові погляди М. Драгоманова / А.М. Круглашов // Радянське право. – 1991. – № 9. – С. 45–49; Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А.М. Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 73–92; Проблеми державності в творчості М. Драгоманова // Укл. А.М. Круглашов. – Чернівці: Рута, 1996. – 21 с.; Дьяков В.А. Славянський федералізм в воззреніях М.А. Бакунина и М.П. Драгоманова / В.А. Дьяков // W kregu historii, historiografii i polityki. – Łódź, 1997. – С. 196–201; Качур І. До питання про погляди Михайла Драгоманова на панславізм / І. Качур // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 47. – Львів, 1995. – С. 72–75; Коновальчук В. Драгоманов і федералізм / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 70–71; Коновальчук В. Драгоманов та ідеї федералізму / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 83–84; Скакун О.Ф. Федералізм М. Драгоманова / О.Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 74–91; Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – 189 с.; Здорікова Н.В. Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та

історія політичної науки» / Н.В. Здорікова. – К., 1994. – 19 с.; Круглашов А. Драгоманівська версія ідеї слов'янської взаємності / А. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 48 – Львів, 1996. – С. 44–52; Круглашов А. «Слов'янська тема» на сторінках драгоманівської «Громади» / А. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1999. – Вип. 50. – С. 143–152; Сохань П.С. М.П. Драгоманов і національно-визвольний рух на Балканах (до 150-річчя з дня народження) / П.С. Сохань // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1991. – Вип. 1. – С. 32–37; Шаломеєва Н.Я. М.П. Драгоманов і проблеми слов'янства (II пол. XIX ст.) / Н.Я. Шаломеєва // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип. 3. – С. 111–115; Круглашов А. Європоцентризм Михайла Драгоманова / А. Круглашов // Політика і час. – 2001. – № 11. – С. 83–90; Проценко О. Суспільна роль і значення інтелігенції (Рецепція ідей М. Драгоманова та В. Липинського) / О. Проценко // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 63–65; Коляда І. Поняття; інтелігенція: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка та Михайла Драгоманова / І. Коляда // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 3. – С. 14: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ifr/2008_3.pdf; Скецьчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / С. Скецьчик. – К.: КІС, 2010. – С. 177–190; Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: [збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова] / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 136–147; Двірна К. Ліберальні погляди М.П. Драгоманова / К. Двірна // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 4. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 25–31; Бутченко Т.І. Соціально-політична концепція М.П. Драгоманова: дороговскази сучасного розвитку / Т.І. Бутченко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – Вип. 7. – 2007. – С. 150–158; Куриленко О.В. Українська модерна нація у суспільно-політичній оцінці М. Драгоманова та І. Франка / О.В. Куриленко // Проблеми історії України XIX–XX ст. – Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 60–63; Корольов Г. Східна Європа в уявленнях Михайла Драгоманова / Г. Корольов // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 274, 278–279.

³ Комзюк Л. Домінація вітчизняної політико-правової думки / Л. Комзюк // Віче. – 1997. – № 12. – С. 121–130; Комзюк Л. Драгоманівська автономістсько-федералістська концепція політичної самос-

тійності України і західно-українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк // Вісник Університету внутрішніх справ України. – 1998. – Вип. 3–4. – С. 102–108; Комзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття: автореф. на здобуття наук. ступеня дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Т. Комзюк; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 27 с.; Комзюк Л. Драгоманівська концепція конституційно-правових перетворень форми державного устрою Росії / Л. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 58–60; Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк // Суспільствознавчі науки та відродження нації: [зб. наук. праць]. – Кн. II. – Луцьк, 1997. – С. 70–76; Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 104–114; Комзюк Л. Концепція політичної самостійності України М.П. Драгоманова і українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк, А. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 54–57; Метельський Р.Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Р.Е. Метельський; Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 177 арк.; Драгоманівський збірник. «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – С. 98–103, 127–134, 135–140; Ситник О.І. Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / О.І. Ситник. – К., 1996. – С. 13–18.

⁴ Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: 23.00.01 / А.М. Круглашов; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – 37 с.; Катренко А. Початки нового етапу українського національного руху XIX ст. / А. Катренко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 23–26; Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. (По сторінках праць М. Драгоманова): [навч. посібник] / А.М. Катренко, Ю.В. Беззуб. – К., 1997. – 51 с.; Болдирев О.В. Перша спроба організації української політичної партії / О.В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47–55; Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова / В.А. Довгич. – К.: Вид-во НМКВО, 1991. – 155 с.; Довгич В. Фундатор наукових засад

української ідеї / В. Довгич // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 20–27; Сарбей В.Г. Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї / В.Г. Сарбей // Історія України. – 1998. – № 11 (берез.). – С. 3.

⁵ Анисимов А. Михаил Драгоманов. Легенды и мифы о Михаиле Драгоманове / А. Анисимов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/old/7137/7140/dragomanov>; Круглашов А. Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? / А. Круглашов // Трибуна. – 1991. – № 9. – С. 29–31; Андрусяк А. Теоретичні основи прав людини в працях Михайла Драгоманова / А. Андрусяк // Право України. – 1993. – № 1. – С. 33–35; Дробот І. Соціалізм Михайла Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива / І. Дробот // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 30–33; Сигов Б. Константин. Мутация «внешней войны» и политическая теория М. Драгоманова / Б. Сигов // Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants. – 1995. – Vol. 36. – № 4. – С. 450–452; Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: [збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова] / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 148–155; Хребтова Т.Ю. Михайло Драгоманов в історичній науці ХХІ ст. / Т.Ю. Хребтова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 37–38.

⁶ Круглашов А.М. Драгоманівський аналіз соціальних проблем: теоретичні особливості / А.М. Круглашов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5 (7). – С. 16–23; Новакова Н.О. Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова / Н.О. Новакова // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – 2008. – Вип. 13. – С. 150–157.

⁷ Круглашов А.М. Боротьба М. Драгоманова з месіанськими мифами Російської імперії / А.М. Круглашов // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 45–49; Троян С. Ставлення Михайла Драгоманова до політики та ідеології експансіонізму / С. Троян // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 47. – Львів, 1995. – С. 68–72; Сигов Б. Константин. Мутация «внешней войны» и политическая теория М. Драгоманова / Б. Сигов // Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants. – 1995. – Vol. 36. – № 4. – С. 448–450.

⁸ Андрусяк Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського. (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) / Т. Анд-

русяк // В'ячеслав Липинський. Студії. Том 1. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ–Філадельфія: ОПП «Книга», 1994. – С. 115–118; Липницька І. Духовна спадкоємність: М. Драгоманов і С. Єфремов / І. Липницька // Дивослово. – 2008. – № 8. – С. 53–59; Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк // Суспільствознавчі науки та відродження нації: [зб. наук. праць]. – Кн. II. – Луцьк, 1997. – С. 70–76; Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 104–114; Комзюк Л. Концепція політичної самостійності України М.П. Драгоманова і українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк, А. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 54–57; Іваницька С.Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) / С. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–314; Іваницька С.Г. Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890–1920-ті рр.) / С. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 237–244.

⁹ Андрусяк Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського. (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) / Т. Андрусяк // В'ячеслав Липинський. Студії. Том 1. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ–Філадельфія: ОПП «Книга», 1994. – С. 117–118; Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: [зб. наук. праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 33–50; Лінецький С. Політичні позиції М. Драгоманова і В. Липинського в світлі сучасних проблем: взаємодоповнюваність соціал-демократії і консерватизму / С. Лінецький // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 138.

¹⁰ Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 104–114; Драгоманівський збірник. «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – С. 124–125.

¹¹ Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк //

Суспільствознавчі науки та відродження нації: [зб. наук. праць]. – Кн. II. – Луцьк, 1997. – С. 71; Депенчук Л.П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л.П. Депенчук, М.І. Лук. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – С. 62–105; Козуб Л. Погляди Драгоманова на розвиток українського національного руху в 1 пол. XIX ст. / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 95–98; Бойко М.П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова): [монографія] / Дніпродзержинський державний технічний університет / М.П. Бойко. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2008. – С. 181–192.

¹² Круглашов А.М. Держава, нація, людина... / А.М. Круглашов // Вісник АН УРСР. – 1992. – № 2. – С. 22.

¹³ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. – С. 28–31, 74, 113–114, 143, 152–153, 175, 179.

¹⁴ Лісовий В.С. Драгоманов і Донцов / В.С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83–101; Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: [зб. наук. праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 18–33.

¹⁵ Комзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття: автореф. на здобуття наук. ступеня дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Т. Комзюк; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 18 с.; Сторчак А.І. М. Драгоманов: від автономної особи – до незалежної держави та «Вільної спілки» / А.І. Сторчак // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – 1999. – № 2. – С. 125–131; Круглашов А.М. Михайло Драгоманов: державницький виклик XX століттю / А.М. Круглашов // Віче. – 2000. – № 3(96). – С. 106–119; Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – С. 94–96; Бойко М.П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова): [монографія] / Дніпродзержинський державний технічний університет / М.П. Бойко. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2008. – С. 174–180; Круглашов А.М. М. Драгоманов у пошуках геополітичної ідентичності України / А.М. Круглашов // Віче. – 1999. – № 8(89). – С. 113–122.

¹⁶ Круглашов А. Національна єдність України: погляди М. Драгоманова / А. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету. –

1998. – Вип. 36. Історія. – С. 181–195; Микитчук Н.М. Етнонаціональна єдність України: погляди М. Драгоманова / Н.М. Микитчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 3. – С. 160–167; Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н.М. Микитчук. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 9–11; Суспільно-історична спадщина М.П. Драгоманова і сьогодні / Тези Драгоманівських читань. – К.: Укр. держ. пед. ун-т імені М. Драгоманова, 1995. – С. 7–8.

¹⁷ Бондарук Т. М. Драгоманов і українська національна справа / Т. Бондарук // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 27–30; Кармазіна М. М. Драгоманов і національне питання / М. Кармазіна // Відродження. – 1998. – № 6. – С. 16–19; Макото Ф. Русские якобинцы и М.П. Драгоманов. Споры о путях решения национального вопроса / Ф. Макото // Славяноведение. – 1993. – № 3. – С. 80–85; Сарбей В.Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 60–70; Сарбей В.Г. «Щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків» / В.Г. Сарбей // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 41–46; Сохань П.С. Велет національного і соціального відродження України / П.С. Сохань // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 65–67; Козуб Л.В. Оцінка у спадщині М.П. Драгоманова українознавчих аспектів українського національного руху першої половини XIX ст. / Л.В. Козуб: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/prpu/2007_2/kozyrev.pdf; Литвин О. Історіософські погляди М.П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 70–86: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filo/2010_23/Lutvun.pdf; Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: [збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова] / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 94–106; Падалка О. Ідеї Михайла Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / О. Падалка // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 46–50; Палагнюк М.М. Поняття нації в соціально-філософській спадщині М. Драгоманова / М.М. Палагнюк // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2009. – № 18: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/>

Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F11.pdf; Посельський В. Співвідношення загальнонародського й національного чинників у поглядах Михайла Драгоманова / В. Посельський // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 109–112; Сюдюков І. Імператив єднання. Діалог Бориса Грінченка та Михайла Драгоманова про українську національну справу / І. Сюдюков // День. – 2004. – 3 грудня (№ 221). – С. 8; Гаєвська Л. Концепція національного відродження в історіософії М. Драгоманова / Л. Гаєвська // Радуга. – 1992. – № 3–4. – С. 111–118; Киян О.І. М.П. Драгоманов і російський лібералізм / О.І. Киян // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 31–39; Сич О.І. М. Драгоманов та І. Франко: критика суспільних ідеалів / О.І. Сич // Проблеми історії України XIX–XX ст. Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 100–103.

¹⁸ Кошуль М. Від України до Оксitanії: М. Драгоманов і французький регіоналізм / М. Кошуль // Всесвіт. – 1991. – № 7. – С. 175–178, 231–232.

¹⁹ Круглашов А.М. М.П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст. / А.М. Круглашов // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 47–57; Дяченко О.В. О.Я. Кониський і М.П. Драгоманов: зіткнення ідейних позицій / О.В. Дяченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 167–176; Похила Л.С. Куліш очима М. Драгоманова / Л.С. Похила // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1997. – Вип. 5. – С. 150–157; Заверюченко Н.С. Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.08 «Журналістика» / Н.С. Заверюченко. – Л., 2005. – 16 с.; Заверюченко Н.С. Поняття «народна воля» в публіцистиці Михайла Драгоманова та партії народовольців / Н.С. Заверюченко // Вісник Харківського нац. ун-ту. – Серія Філологія. – Х., 2004. – Вип. 41. – С. 226–230; Козирев О.С. Зв'язки між А. Желябовим і М. Драгомановим як складова політичної взаємодії російського народництва та українського народолюбства (70-ті – початок 80-х рр. XIX ст.) / О.С. Козирев // Проблеми політичної історії України. – 2007. – № 2. – С. 16–34: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ppiu/2007_2/kozyrev.pdf

²⁰ Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1991. – 2–3 жовт. – С. 4–5; Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист /

Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3–6; Євтушенко О.Н. Теорія громади в політичній концепції М. Драгоманова / О.Н. Євтушенко, Т.В. Лушагіна // Гілея. Науковий вісник: [збірник наукових праць]. – 2009. – № 20: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_20/Gileya20/p7.pdf; Дзюба Т. «...і дослідчач, і публіцист, і перекладач, і коректор, і редактор, і експедитор!» / Т. Дзюба // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 120–123; Вознюк В. Михайло Драгоманов і Буковина / В. Вознюк: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starogit.do.am/publ/1-1-0-4708>; Савченко О.І. М. Драгоманов – засновник української зарубіжної періодики / О.І. Савченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvdau/2009_15/54.pdf

²¹ Зашкільняк Л. Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 9: [ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебляка]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 420–436; Сегеда Р.А. Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» / Р.А. Сегеда // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 4. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 36–39; Козуб Л. Критика М.П. Драгомановим концепції марксизму / Л. Козуб // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: [зб. наук. праць] / редкол.: В.Й. Борисенко, І.І. Дробот (відп. ред.) та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 4. – С. 40–45.

²² Лобода М. «Я менше всього фаталіст». Михайло Драгоманов і релігія / М. Лобода // Людина і світ. – 1998. – № 5–6. – С. 55–58; Филипович Л. М. Драгоманов як релігієзнавець / Л. Филипович // Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. – Л., 1994. – Ч. III. – С. 69–77; Филипович Л. Проблеми релігії у науковій спадщині Михайла Драгоманова / Л. Филипович // Наукові записки НаУКМА. – К., 1996. – Т. 1: Філософія та релігієзнавство. – С. 102–107; Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: [науковий збірник до 170-річчя від дня народження М.П. Драгоманова] / упор.: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмах; Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 114–124; Круглашов А. Ставлення Михайла Драгоманова до християнської церкви та його протестантський проект / А. Круглашов //

Україна модерна. – 2000. – № 4–5. – С. 105–124; Круглашов А. У пошуках вирішення релігійного питання в Україні. Уроки М.П. Драгоманова / А. Круглашов // Вісник АН України. – 1993. – № 11. – С. 88–96; Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: [зб. наук. праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 88–94; Бартошко С. Михайло Драгоманов – дослідник біблійних легенд / С. Бартошко // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 10–12; Суспільно-історична спадщина М.П. Драгоманова і сьогодення / Тези Драгоманівських читань/. – К.: Укр. держ. пед. ун-т імені М. Драгоманова, 1995. – С. 16–19, 22–26.

²³ Андрусак Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусак. – Львів, 1998. – С. 94–99; Сарбей В.Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 61; Комзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття: автореф. на здобуття наук. ступеня дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Т. Комзюк; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – С. 19–20.

²⁴ Хорковський Р. Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи / Р. Хорковський // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: [збірник наукових праць]. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – С. 363.

²⁵ Довгич В. Проект свободи / В. Довгич // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 6–7; Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова // День. – 2006. – № 104. – 30 червня № 109. – 7 липня / В. Андрущенко // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=164490&mainlang=ukr>; Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 11. – С. 26–28; Анисимов А. Михаил Драгоманов. Легенды и мифы о Михаиле Драгоманове / А. Анисимов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interestny.kiev.ua/old/7137/7140/dragomanov>; Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3–6; Дубовис Г. Михаил Петрович Драгоманов – чудацтво системного мышлення / Г. Дубовис // Нова демократія. – 2007. – № 1. – 12 січня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ndgazeta.org.ua/newspaper/clause.php?id_c=870&id=140; Іванова-Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванова-Іванченко // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С. 7–11; Махун С. Перший український політолог // День. – 2002. – № 54. – 23 березня / С. Махун: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=55182&mainlang=ukr>; Мацько Л. Уроки Михайла Драгоманова / Л. Мацько // Урядовий кур'єр. – 2003. – 26 вересня. – С. 7; Скуратовский В. Назад к Драгоманову / В. Скуратовський // Столичные новости. – 2003. – № 16 (261). – 06–12 мая: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cn.com.ua/N261/abroad/monologues/monologues.html>; Солдатенко В., Левенець Ю. Один проти всіх / В. Солдатенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127–141; Федченко П. Мислитель, публіцист, борець / П. Федченко // Політика і час. – 1991. – № 13. – С. 68–74; Хорунжий Ю. Михайло Драгоманов / Ю. Хорунжий // Урядовий кур'єр. – 1999. – 27 березня (№ 57). – С. 10–11; Ясь А. Український атташе в Європе. Многоликие ответы Михайла Драгоманова / А. Ясь: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/5888-ukrainiskij-attashe-v-evrope-mnogolikiie-otvety-mixaila-dragomanova.html; Милусь В. М.П. Драгоманов у суспільно-політичному русі України другої половини XIX ст. / В. Милусь // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: [збірник наукових праць]. – 2009. – Вип. 14. – С. 30–34: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/apvvi/2009_14pdf; Ткачук А. П. Апостол правди і науки (Національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) / А.П. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 3–4. – С. 10–12; Антонєць М. «...Оба чільні сини України – Шевченко і Драгоманів» / М. Антонєць // Дошкільне виховання. – 1991. – № 9. – С. 13–14; Литвин О. Історіософські погляди М.П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 76–80: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filo/2010_23/Lutvun.pdf; Руденко Ю. Михайло Драгоманов утверджував українство як невід'ємну складову європейства / Ю. Руденко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrslovo.com.ua/work/archive/2011/41/09.html>; Трохліб В. Витоки державності. Михайло Драгоманов: «Сприяти організації гуртків, які б взяли за звільнення народу» / В. Трохліб: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestiya.odessa.ua/index.php?go=Newspaper&in=view&id=4917>; Погребенник В. Михайло Драгоманов як полігістор / В. Погребенник // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 23. – С. 636–648; Андрущенко В.П., Погребенник В.Ф. Михайло Драгоманов. Постать в інтер'єрі часу / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Михайло Петрович Драгоманов. Твори: бібліо-

графічний покажчик / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова; Наукова бібліотека; упоряд. бібліографічного покажчика Н.І. Тарасова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 5–29.

²⁶ Драгоманівський збірник. «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г. Андруссяка. – Львів: Світ, 1996. – 256 с.; Драгоманов М. Вибрані праці : [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2006. – Т. 1. – Кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенник. – 344 с.; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. 1. – Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенник. – 272 с.; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. 2: Фольклористика. Літературознавство; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенника. – 439 с.; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. 3. Літературознавство; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенника. – 299 с.

²⁷ Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Слово і час. – 1990. – № 7. – С. 35–41; Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 15–19; Федченко П. «Апостольські» послання М. Драгоманова / П. Федченко // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 8–15; Литвин О. Історіософські погляди М.П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 71: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filo/2010_23/Lutvun.pdf; Ткачук А.П. Апостол правди і науки (Національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) / А.П. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 3–4. – С. 10–12.

²⁸ Іванова-Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванова-Іванченко // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С. 9; Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 32; Попович М. Драгоманов і ми / М. Попович // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 14; Федченко П. Мислитель, публіцист, борець / П. Федченко // Політика і час. – 1991. – № 13. – С. 71.

²⁹ Комзюк Л. Драгоманівська концепція конституційно-правових перетворень форми державного устрою Росії / Л. Комзюк // Вісник

Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 58–60; Довгич В. Проект свободи / В. Довгич // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 6.

³⁰ Солдатенко В., Левенець Ю. Один проти всіх / В. Солдатенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127.

³¹ Попович М. Драгоманов і ми / М. Попович // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 12–13.

³² Андрусяк Т.Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т.Г. Андрусяк. – Львів, 1998. – С. 108–109; Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2006. – Т. 1. – Кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенник. – С. 3; Проблеми державності в творчості М. Драгоманова // Укл. А.М. Круглашов. – Чернівці: Рута, 1996. – С. 19; Іванченко Р. Заповіт подвижника і сучасне державотворення / Р. Іванченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 20–22.

³³ Дмитриев М. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований / М. Дмитриев: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/dmitriev-1.htm>; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века): / А.И. Миллер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.twirpx.com/file/30921 Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И.В. Михутина. – М., 2003. – 288 с.